

Учет урожайности хлопчатника (таблица 3) свидетельствует, что урожай хлопка - сырца выше при обработках вращающимися боронками, нежели рыхлителями при культивации на мелкую глубину - на 3,5, среднюю - на 2,8 и глубокую - на 2,6 ц/га.

Оптимальным вариантом по урожайности (30 ц/га) оказалось проведение культиваций новым агрегатом с вращающимися боронками с соблюдением рыхления почвы зубьями на большой окружнос-

ти дисков - на глубину 4 см, среднем - на 6 см и малой - на глубину 8 см.

Учитывая высоко - эффективное уничтожение сорняков вращающимися боронками (после пятой культивации остаток - 0,13, против 1,4 шт/м при обработке рыхлителями) в последующие годы агрегат с вращающимися боронками будет использоваться только на послеполивных, но и дополивных обработках междурядий, т.е. на всех 5 - ти культивациях.

ƏDƏBİYYAT

1. Велиева А. С., Глиняный В. Г. и др. - Типовые нормы выработки и расход топлива на механизированные полевые работы в хлопководстве. М. 1988, с 102 -105. 2. Həsənov R. Q. - Dışli-rəncəli mala (DPAM - 4,6), İnformasiya və rəqə. Gələcə ETM 2001. 3. Зайцев В. С., Касумов Н.М. - Влияние кратности и глубины культивации на урожайность хлопчатника. Механизация хлопководства, №8, Ташкент 1965 с. 15 - 16.4. Литвиненко А. М., Пак П. А., Мухамеджанов М. А. - Машины для комплексной механизации хлопководства. М., 1975 с. 307 - 310. 5. Худиев А. Ю., Зайцев В.С. - Дополнительный орган к культиватору. „Кенд хаяты" №4, Баку, 1968, с. 21 -22.

NAXÇIVAN MR-nin FLORASINDA YABANI ÜZÜM - *Vitis silvestris* Gmel

V.M. QULİYEV, *biologiya elmləri namizədi*
AMEA Naxçıvan Bölməsi, Bioresurslar İnstitutu

Dünya florasında Vitaceae Juss fəsiləsinə 14 cins daxildir. Onlardan ən çox yayılanı *Vitis* (Touref) L. cinsinə daxil olan, geniş biomüxtəlifliyi və polimorfizm xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən *V. Vinifera* L. növünün Naxçıvan MR ərazisində iki yarım növü yayılmışdır (5):

-*V. vinifera* ssp. *silvestris* Gmel. - yabanı üzüm (8 - dən çox forma);

-*V. vinifera* ssp. *sativa* D.C. - mədəni üzüm (120 - dən çox sort və forma);

Naxçıvan bölgəsində Araz çayının yuxarı pliosen layında üzərində yabanı üzüm yarpaqlarının izləri olan daşların tapılması üzümçülüyn qədim becərilmə tarixindən xəbər verir (4). Hələ b.e.ə. 3000 il öncə bu ərazidə yaşayan türk tayfalarının əsas məşğulluq sahələrindən biri də üzümçülük olmuşdur (2). Qafqazda yabanı üzümün çoxlu biomüxtəlifliyi mövcuddur (3). Azərbaycan ərazisində yabanı üzüm növünün və formamüxtəlifliyinin müəyyənəşdirilməsində M.V.Amanov və həmkarlarının tədqiqatları floristik baxımdan çox önəm daşıyır (1).

Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu regionda *V. silvestris* L. yarım növünün arealı əvəllər geniş olsada son vaxtlar biotik və antropogen amillərin təsirindən çox azalmışdır. Ekspedisiyalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dəniz səviyyəsindən 1800 m - ə, qədər yüksəkliklərdə, Darıdağa, İlanlı dağda, Arınc, Əshabu-kəf, Nəhəcir, Anzır dağlarında qayalıqlar arasında, dərəliklərdəki kolluqlarda yaşlı üzüm tənəklərinə, onların toxumlarından yaranan müxtəlif formalara rast gəlinir. Onlarda təbii seçmə nəticəsində quraqlığa, sərt şaxtalara, xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı dözümlülük kimi genetik xüsusiyyətlər qeydə alınmışdır. Ərazidə yayılan yabanı üzüm formaları yarpaqlarının morfoloji qurulu-

şuna, salxım və gilələrinin formasına, rənginə və s. kimi irsi əlamətləri ilə bir-birlərindən fərqlənirlər. İlanlı dağın güneyində "Mövlü dərədə" təqribən 850-900 m² ərazidə gilələri həm qara, həm də ağ rəngli üç yabanı üzüm formasının tənəkləri keçilməz kolluqlar əmələ gətirmişdir. Qışı sərt şaxta, yayı isə çox isti və quraq keçən bu ərazidə hər il tənəklər üzərində çoxlu kiçik salxımlar əmələ gəlir. Meyvələri isə quşlar və yerli əhali tərəfindən həvəslə yeyilir. Ekspedisiyalar nəticəsində yabanı üzümün ayrı-ayrı formaları toplanaraq "Arınc üzümü", "Darıdağ üzümü", "İlanlıdağ üzümü" və s. adları ilə İnstitutun üzüm genofondu kolleksiyaya bağına əkilmişdir.

Aşağıda 2 yabanı üzüm formasının ampeloqrafik təsviri verilmişdir.

Arınc üzümü: - Şahbuz rayonundakı Arınc kəndindən 3 km. şimali-şərq tərəfdə, dəniz səviyyəsindən 1600 m hündürlükdə, qayalıqların quzeyindəki dərəlikdə 600-650 m² ərazidə dağ armudu və yemişan ağacları üzərində keçilməz kolluq əmələ gətirmişdir. Bir tənəkdən çoxaldığı güman edilir. Yerli sakinlərdən alınan məlumatlara görə 300 ildən artıq yaşı vardır.

Botaniki təsviri: - Yaşıl zoğun tacı və 3-5 yeni yarpaqlarının üzəri parlaq, yaşıl rəngli, alt tərəfində tükəlmə yoxdur. Yeni zoğların aşağı hissələri tünd çaxır rəngli, buğumaraları 6,5-9,0 sm olmaqla zəif inkişaf edirlər.

Birillik mumiyyətişmiş çubuqları 25-40 sm uzunluğunda, sarımtıl, bəzən açıq-şabalıdı rənglidir. Buğumları tünd rənglidir.

Yarpaqları irili-xırdalı olmaqla 5 pəncəlidir. Uzununa oval formalı, kənarları bir qədər yuxarı yönəlmişdir. Üzəri tünd yaşıl rəngli, alt tərəfində tükəlmə yoxdur.

Yuxarı yan kəsiyi dərin formalı, əsasən açıq lirasəkilli iti diblidir. Aşağı yan kəsikləri də dərin olmaqla açıq formalıdır. Yarpağın kənarları müxtəlif hündürlükdə olan enli oturaqqlı, ucu iti dişlidir. Saplaq kəsiyi açıq (bəzən qapalı formalı) enli prosvetlidir. Saplağı tünd şabalıdı rəngli, uzunluğu orta damarın ölçüsü qədərdir.

Çiçəkləri funksional diş cinslidir. Rudiment erkəkci saplağı çox qısa və yanlara əyilmiş formadadır. Yumurtacıq yaxşı inkişaf etmişdir. Asanlıqla çarpaz tozlanır. Tənəklərdə çoxlu çiçək salxımları olur.

Arınc kəndində əvvəllər üzümçülük geniş yayıldığından küləklə çarpaz tozlanma nəticəsində çoxlu salxımlar əmələ gəlirdi. Son vaxtlar bu ərazidə üzümlüklərin məhv edilməsi nəticəsində tozlanma getmədiyindən gilələr əmələ gəlmir. Çiçəkləmədən sonra salxımlar quruyub məhv olurlar. Təsədüf nəticəsində bir neçə gilə əmələ gəlir. Çarpaz tozlandırıldıqda yaxşı məhsul verir. Salxımları çox xırdadır (yz. 8-12 sm, eni 4-7 sm), orta çəkisi 30-50 q, konusvari formalıdır. Gilələri seyrək, oval formalı, xırda (diam. 4-6 sm), tünd qara rənglidir. Hər gilədə 3-4 toxum əmələ gəlir. Toxumları xırda, qabığı qalındır. Şirədə şəkərliliyi 10-14%, məhsulu sentyabrın axırlarında yetişir.

2003-cü ildə Muxtar Respublika ərazisində qeydə alınan mənfi 360C-dən yuxarı şaxtalara dözmüşdür. Xəstəlik və ziyanvericilərə çox dözümlüdür.

Darıdağ üzümü: - Culfa rayonunda Darıdağın Şərq hissəsində, zirvəsinə yaxın sıldırım qayalıqlar arasında "Ovçular yatağı" deyilən ərazidə 2-4 m hündürlükdə ağac və kollar üzərində 100 m² ərazidə

kolluq əmələ gətirmişdir. Əsas gövdəsinin diametri 14-17 sm, 150 ildən artıq yaşı olduğu təxmin edilir. Tənəklərdə çoxlu quru budaqlar toplanmışdır. Yazda yeni inkişaf edən yaşıl zoğlar və 3-5 - ci yarpaqları tünd-yaşıl rəngli, üzəri parlaq və qırıışıqlıdır. Zoğları bulanıq şabalıdı rənglidir. Buğumaları 7,0-11,0 sm. olmaqla birlikdə çubuqların uzunluğu 60-100 sm-ə çatır. Yaxşı mumiyyətişmiş birlik zoğları sarımtıl - qəhvəyi rəngli, üzərində uzununa tünd ləkələr olur.

Yarpaqları tünd-yaşıl rəngli, üzəri torlu-qırıışıqlı, kənarları yuxarı yönəlmiş, ayası dairəvi formalı, diametri 10-14 sm-ə çatır. Yuxarı və aşağı yan kəsikləri əsasən çıxanbucaqşəkilli, bəzən ensiz lirasəkilli olur. Yarpağın kənarında müxtəlif ölçülü, iti uclu dişcikləri olur. Pəncənin ucundakı dişcik iri, enli oturaqqlıdır.

Saplaq kəsiyi əsasən qapalı prosvetsizdir. Saplaq bulanıq çaxır rəngli orta damardan qısadır.

Hermafrodit çiçək qrupuna malik olmaqla erkəkci düz, nisbətən uzun, kənarlara əyilmiş formadadır.

Salxımları 50-70 q ağırlığında, qanadlı-konusvari formalı, bar qolundan çətin qırılır. Gilələri qara rəngli, dairəvi formalı (diam. 5-7 mm.), qabığı qalın olur. Hər gilədə 4 toxum olur. Şirədə şəkərliliyi 12 -14 % turşuluğu 10-12 q/l-dir.

Tənəklərdə salxımların sayı çox olmur. Şaxtalara, xəstəlik və ziyanvericilərə çox dözümlüdür. Onu qeyd etmək lazımdır ki, əldə olunmuş yabanı üzüm formalarını şaxtalara və xəstəliklərə dözümlü yeni sortların yaradılması məqsədilə növdaxili, növlərarası və poliploid səviyyədə müxtəlif kombinasiyalı hibridləşmə işlərində istifadə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Amanov M.B., Dautov İ.A., Zari Ə.M. Meşə cır üzümünün aqrobioloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı, 1999, s. 37-41.
2. Мищенко Ф.М. География (перевод с греческого), М., 1879.
3. Негруль А.М. Семейства Vitaceae L. Ампеология СССР, т. 1. М.: Пищепромиздат, 1946, с. 45-117.
4. Палибин И.В. Палентология виноградной лозы. Ампеология СССР, т. 1, М.: Пищепромиздат, 1946, с. 134-159.
5. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. с. Петербург, 1999, с. 958.

MÜXTƏLİF MƏNŞƏLİ NOXUD(Cicer Arietinum) NÜMUNƏLƏRİNİN KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

H.H.HƏSƏNOV, K.B.ŞIXƏLİYEVƏ, A.D.MƏMMƏDOVA, biologiya elmləri namizədləri
AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Hal-hazırda cəmiyyətdə əhalinin qida zülalı ilə bağlı probleminin həlli yollarından biri də dənli-paxlalı bitkilərin artırılması və inkişaf etdirilməsidir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində öz torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış paxlalı bitkilər becərilərək müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur.

Əhalinin ərzağa və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün başlıca yol, təsərrüfatların hərtərəfli mexanikləşdirilməsi, kimyalaşdırılması və ardıcıl olaraq intensiv halda inkişaf etdiril-

məsindən ibarət olmalıdır.

Bitkiçilik, o cümlədən dənli-taxıl və paxlalı bitkilər kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biridir.

Azərbaycan florasında paxlalılar fəsiləsinin 49 növünə rast gəlinir. Onlardan ən geniş yayılan və əhali tərəfindən mədəni halda əkilib becərilən perspektiv forma (Cicer arietinum) noxuddur. Latın dilində noxud - Cicer yunanca - "kikus", yəni, "güc", "qüvvət" deməkdir. Noxud öz-özünə tozlanan, birlik,uzungün bitkisi olub, şaxtaya,quraqlığa və duzluluğa davamlıdır. Qida-